

Фуқаролар урушида эришган галабаларидан мағрурланиб, жаҳон инқилоби васвасасига тушган совет Русияси конли тигини Шаркка қаратди. Дастлаб, халқаро меъёрларга зид равишда, 1920 йил февралда Хива хонлиги тугатилди ва советлаштирилди. Шаркка элтадиган муҳим стратегик макондаги Бухоронинг мустақил яшаши ҳам совет Русиясига ёқмади. Натижада, Туркистон фронти қўшинларининг қўмондони Михаил Фрунзе Бухорога қарши ҳарбий ҳаракатларни тезлаштиришни сўраб, 1920 йил 31 июлда Ленинга қуйидаги мазмунда телеграмма жўнатди:

"...Бухоро амири бизга қарши зўр бериб урушга тайёрланмоқда. У Афғонистон билан ҳарбий иттифок тузди. Амирлик шу тариқа яшаб турса, бизнинг Шарқдаги сиёсатимиз қўл-оёқсиз қолади. Туркистон фронти Ҳарбий-революцион кенгаши, Турккомиссия ва ўлкадаги бошқа ҳукумат ташкилотлари амирлик масаласини яқин кунларда ҳал қилишга қелишиб олди. Бу соҳада қуйидаги тайёргарлик ишлари амалга оширилди:

- 1200 кишилик Бухоро кизил армиясини ташкил этиш ишлари охирига етказилди;
- ҳукумат таркиби тузиб чиқилди. Барча органлар ва идораларга лойиқ кишилар танланди.

Амирликни тугатишда кизил қўшинлар асосий вазифаларни бажаришга тайёр. Бухоронинг халқаро вазияти ҳам яхши эмас. Жамол пошо билан суҳбатдан шу нарса аниқландики, Туркия томони амирликни тугатишга қарши эмас. Омонуллахон эса Афғонистондаги ички қураш билан банд бўлгани учун Бухорога ҳеч қандай ёрдам бера олмайди. Эрон масаласига келсак, у ердаги ишларни бизнинг дипломатларимиз ҳал қилади. Шуларни ҳисобга олиб, қулай фурсатдан фойдаланиш учун, марказ руҳсат берса, 20 августларда ҳал қилувчи ҳаракатларни бошлаймиз" (П.А.Шевоцуков. "Страницы истории Гражданской войны". М., 1992, стр. 180-181). Туркфронт қўмондони М.Фрунзе, аъзолари В.Куйбишев, Ю.Ибрагимов".

Шуни кутиб тургандек, РСФСР Куролли кучлари Бош қўмондони С.Каменев ва Бош штаб бошлиги томонидан "руҳсат берилсин" деган жавоб келади. Бундан руҳланган Михаил Фрунзе 1920 йил 12 августда амирликка барҳам бериш мақсадида тўрт гуруҳдан иборат ҳарбий корпус тузишга буйруқ беради. Бу Чоржўй, Когон, Каттакўргон ва Самарқанд гуруҳлари бўлиб, барчаси ягона Самарқанд-Бухоро фронтига бўйсундирилади. Мазкур фронтнинг шахсий таркиби қуйидагича эди: 7 минг пийода, 2,5 минг отлик аскар, 5 та огир тўп, 35 та енгил тўп, 206 замбарак, 5 бронепоезд, 5 бронеавтомобил ва 11 аэроплан (Военно-исторический журнал, №10, 1940; стр. 72).

Амир армиясида 16 минг сарбоз бўлиб, сафарбарлик эълон қилинса, 27 минг сарбоз тўплаш мумкин эди. Бу қўшинда 55 та эскирган тўп ва 12 пулемёт бор эди (Х.Ш.Иноятов. Народы Средней Азии в борьбе против интервентов и внутренней контрреволюции. М., 1984, стр. 345). Кучлар нисбатига қараганда амир қўшини сон жиҳатдан кўпроқ бўлса-да, техник ва ҳарбий маҳорат бобида Кизил армия устунлиги аён эди. Чунки Бухоро сарбозларига мутлақо нотаниш зирҳланган автомашиналар, поездлар ва аэропланлар

феодал амир армиясига қарши турар эди.

Шу тариқа мустақил Бухоро амирлиги тақдирини қуроли йўл билан ҳал қилишга киришилди. Бу орада - 16-18 августда Чоржўйда БКПнинг ИВ съезди бўлиб ўтди. Унда 110 делегат иштирок этди ва мутлақ кўпчилик овоз билан съезд буржуа партиялари тарқатиб юборилгани ҳамда амирга қарши кўзголон кўтариш тўғрисида қарор қабул қилди. Болшевикларнинг усталик билан ўйлаб топган режалари амалга оша борди. Тарихда "ялпи кўзголон" деб ном олган ҳаракат 23 август куни бошланди. Бешим Сардов бошчилигидаги ёлланган туркман отликлари ёрдамида эски Чоржўй ишғол қилинди. 100 дан ортиқ бек амалдорлари асир олинди. Беклик хазинаси қўлга киритилиб, бу бойликлар дарҳол Чоржўй ревкоми ва янги ҳокимияти қўлига ўтди. Бек эса қочиб кетди. Қелишилганидек, шу куни Чоржўй ревкоми "бутун Бухоро халқи" номидан ёрдам сўраб Туркистон фронтига мурожаат қилди. Олдиндан тайёрланган режа бўйича Туркистон fronti қўмондони Фрунзегга шундай "оқловчи" хужжат зарур эди.

Чоржўй ревкомининг мурожаатини олган қўмондон 1920 йил 25 августда 3667-рақамли мутлақо махфий буйруқни эълон қилди: "Бухоро халқига инқилобий ёрдам бериш мақсадида Самарқанд-Бухоро fronti 28 август кечгача ҳарбий ҳаракатларни бошласин. Асосий қучлар Эски Бухоро атрофида тўплансин...

Буюраман: Эски Бухоро эгаллансин. Душман қучлари шимоли-шарққа улоқтириб ташлансин. Сўнг Чоржўй, Когон, Каттакўргон гуруҳлари ҳамкорлигида душманнинг Вобкент, Гиждувон, Вангозе ва Баҳоуддиндаги қучлари тор-мор этилсин. Туркфронт қўмондони М.В.Фрунзе".

Буйруққа асосан тузилган 4 гуруҳнинг ҳар бирига алоҳида-алоҳида ҳарбий вазифа юқлатилган эди.

1. Самарқанд гуруҳи - 29-30 августда тарқибда 3-Туркистон ўқчи полки, 1-Туркистон отлик дивизияси, алоҳида Туркистон отлик бригадаси, инженерлар ротаси ёрдамида Шахрисабз-Китоб йўналишида ҳаракат қилиб, Қашқадарё воҳасига чиқиши, Қарши ва Гузорни эгаллаши керак.
2. Каттакўргон гуруҳи - шу қўнлари иккинчи интернационал кавалерия полки билан Хатирчи ва Зиёвуддин шаҳарларини ишғол этиши лозим.
3. Чоржўй гуруҳи - тарқибда 4-ўқчи полк, 8-ўқчи полкнинг бир баталони, артдивизия, отлик дивизия ва туркманлар отряди ёрдамида 29 август куни эрталаб соат 4.00 да Чоржўйни эгаллагандан сўнг Бухоро-Термиз ва Амударё чизигини қузатиб, Афғонистон чегарасини назорат қилиши зарур.
4. Асосий вазифа Когон гуруҳи зиммасига тушди. Унинг тарқибда Янги Бухоро (Когон) ва Қарши гарнизони, 4-отлик полк, 1-шарқий мусулмон полки ва 7-ўқчи полк бўлиб, гуруҳга Эски Бухоро қалъасини эгаллаш вазифаси юқланган эди.

Операциянинг ўта махфийлигини таъминлаш мақсадида 27 августда Михаил

Фрунзенинг 017-ракамли яна бир буйруги эълон килинди. Унинг мазмуни куйидагича эди: "Каттакўргондан Когонгача бўлган масофада юраётган эшелонларнинг барча ойналарига гилоф тортилиб, факат томдаги туйнуклар очилсин. Вагонларга РКП(б) вакилларида бошқа ҳеч ким якин келмаслиги хақида огохлантирилсин".

29 августда 23-бронепоезд Когондан 14 км жануби-ғарбдаги Мангит кишлогига келиб тўхтади. Соат бешларда вагонлардаги аскарлар тушиб, юкларни мўлжалланган омборларга жойлаштира бошлади. Аскарларнинг аксарияти каэрга келганини ҳам билмас эди. Шу кундан эътиборан Когонга кириш йўллари очик бўлса-да, у ердан ҳеч ким чиқарилмади", деб хотирлайди шу вокзалар бошида бўлган дивизия кўмондони В.Клементев (Вопросы истории, №7, 1993; стр. 4).

Эски Бухорони кўлга киритиш учун асосий зарбани Когон гуруҳининг чап каноти Шайх Жалол ва Коракўл дарвозалари орқали бериши керак эди. 29 август соат 9.50 да бронепоезддан туширилган десант Обшор кишлогини эгаллаб, Шайх Жалол дарвозасига яқинлашди. 31 август куни 10-, 5- ва 12- Туркистон ўкчи полклари, 4-полк, 28-бронепоезд, 53-автобронепоезд ва огир артиллерия батареяси Қарши дарвозасига келиб тўхтади.

Қарши дарвозаси яқинидаги темир йўлда турган 28-бронепоезд шаҳарни шафқатсизлик билан ўкка тутди. Шаҳар ўт ичида колди. Факат августнинг охири - сентябр бошларида Бухоро шаҳрига 12 минг снаряд ва бир неча миллион патрон сарфланди (Война в песках. Под.ред. М.Горкого, И.Минца и Ф.Колесова. М., 1935, стр. 292). Бу кучлар билангина белгиланган вақтда шаҳарни олиш мушкул бўлгани сабабли уни хаводан туриб бомбардимон қилиш қарорига келинди ва 31 август куни Чоржўйдан 25 авиаотряд ёрдамга чақирилди. Улар келгунча 43-авиаотряд бомбардимонни бошлаб юборди. Учувчи Фаусекнинг хотирлашича, "Когон яқинидаги аэродром Туркистон тарихида мисли кўрилмаган бир томошани эслатар эди. Бу ерда самолётларнинг "Фарман", "Фарсел", "Сопвич", "Нюпор", "Баузен" ва "Албатрос" каби турларини кўриш мумкин эди".

Кадимий Бухоро ана шу тарика ҳам ердан, ҳам хаводан бомбардимон килинди. Шаҳарнинг Қарши, Самарканд дарвозалари остига порох (динамит) кўмиб, портлатиб юборилди. Кизил армия кўшинлари вайрон бўлган деворлар орқали шаҳарга кирди ва кўча жанглари бошланиб кетди. Шаҳар аҳолиси айникса аэропланлар хужумидан ваҳимага тушди. Амир Олимхон Бухорони бутунлай вайрон бўлишдан саклаб қолиш учун 31 августдан 1 сентябрга ўтар кечаси Мохи Хоса орқали Гиждувон томонга чекинди. Бундан хабар топган аксар бухороликлар ҳам она шаҳрини ташлаб амир орқасидан кетишга мажбур бўлди.

1 сентябр куни кизил армия қисмлари шаҳарга кирди. Арқ эгалланиб, ундаги бойликлар кўлга киритилди. Амирнинг қочишга улгурмаган онаси, синглиси, хотини, уч ўгли, қариндошлари ва амалдорлари асир олинди.

Аммо Бухоро фожиаси шу билан тугамади. Шаҳарни бомбардимон қилиш ва аҳолини талаш давом этди.

Шаҳар камалининг бошида турган Н.Зиновев бундай хотирлайди: "Шаҳар асосан

ёнгиндан ёмон зарар кўрди. Кўчаларда ўлик шунчалик кўп эдики, уларни йиғиштиришга улгуриб бўлмасди" (А.Гафуров, У.Рашидов. Бухоро Халқ советлар жумҳурияти тарихидан лавҳалар /1920-1924/. Т, 1992, 10-бет).

"Бухоро халқ инқилоби" никобидаги бу босқинчилик натижасида шаҳар уч кун мобайнида 11 аэропландан бомбардимон қилинди. Унинг бешдан бир қисми вайрон этилди (Вопросы истории, №7, 1993; стр. 42). Қуролсиз кексалар, аёллар ва болалар устидан "8 маротаба учиб ўтиб бомбардимон қилган учувчи Ласкин Кизил Байроқ ордени билан мукофотланди" (История гражданской войны в Узбекистане, Том III. Т., "Фан", 1970, стр. 153).

Совет аэропланлари 1-2 сентябр кунлари амирни қидириб топиш баҳонасида Бухоро атрофидаги қишлоқларни ва ажойиб обида - амирнинг ёзғи саройи Ситораи Мохи Хосани ҳам бомбардимон қилди. Бу жараённинг фаол иштирокчиси учувчи Фаусек аэродромга кўнғач, бундай деб мактанган экан: "Биз Бухорони бомбардимон қилдик. Қадимий амирликни вайрон этдик. Хусусан, машур "Ажал минораси"га тушган бомба мохиятан мутлақо бефойда бўлса-да, менга алоҳида завқ-шавқ бағишлади (Война в песках. Под ред. М.Горького, И.Минца и Ф.Колесова. М., 1935, стр. 303). Иккинчи бир учувчи ўз ваҳшийлигини қуйидагича хотирлаган эди: "Кўлимда бомбани ушлаб пастга қарайман, ҳашаматли масжид... унинг гумбазини мўлжаллаб бомба ташлайман, гумбуллаб яқсон бўлади... Кейинчалик менга "қум-пол" деб лақаб қўйдилар". Ана шу гувоҳлар эътирофиёқ Бухоро халқига "ёрдам"га қелган армиянинг ҳақиқий башараси ва ниятини англаш учун қифоя қилади.

Яна бир мисол. Бухородаги қизил аскарлар зўравонлиги ва таловини озми-кўпми очиб беришга уринган Туркистон инқилобий-ҳарбий бюро "учлиги"нинг аъзоси А.Машицкий 1920 йил сентябрининг бошида Бухорода кўрганларини Владимир Ленинга бундай баён этади: "Шаҳар маркази яқсон қилинган, Регистон ёндирилган... Бухоро олингандан сўнг шиддатли ёнгин, мисли қўрилмаган талов ва қафандўзлик бошланди. Регистон ертўллари ва оғборларидаги барча бойликлар таланган, ёнмайдиған қаттақон сандиқлар бузилган... Таловда қизил армия иштирок этиб, мол-мулк ортилган икки эшелон Тошкентга жўнатилди". Бу муҳим ҳужжат Русия давлат архивларидан яқинда топилди.

Яна таажжубланарли бир ҳол: Бухорони ер билан яқсон қилишга буйруқ бериб, бойликларини талашга ва тинч аҳоли устига бомбалар ёғдиришга бош-қош бўлган Туркфронт қўмондони Михаил Фрунзе ҳамда ревоенсовет аъзоси Ю.Ибрагимов "Бухоро инқилобида фаол иштирок этгани учун" олтин қилич билан мукофотланди.

Хуллас, ўзи танг аҳволда қолган, ёрдамга муҳтож совет Русияси ана шундай ёрдам кўрсатиш никобида "бор-буди"ни Бухорога ташлади. Аслида эса, "...уларга Бухоронинг пилласи, тилласи, қумуши, пахтаси, ипақ ва қорақўл териси қерак эди" (Ф.Қиличев. Мустақилликнинг қожиали йўли. "Шарқ юлдузи", 1992, 7-сон, 151-бет).

Болшевиқлар Октябр тўнтаришидан сўнг қор Русиясидан мерос қолган 1 миллиард 64 миллион 300 минг олтин сўмга эга эди. Бу маблагдан Брест сулҳи бўйича Германияга

812,5 миллион олтин сўм тўланди. Хазинанинг 235,5 миллион сўми адмирал Колчак кўшинлари томонидан ўлжа олинди. Колган 575,5 миллион сўм пул инкилобни кутқариб қолишга урвоқ ҳам бўлмас эди. Бухоро хазиналарига интилишнинг бош сабаби шу бўлса ажаб эмас. Осиё ва бутун жаҳондаги машур шаҳар - Бухорои шариф бундай шафқатсиз бомбардимон қилиниши, минора, мадраса ва макбараларининг вайрон этилиши Москвадаги раҳбарлар томонидан ҳар тарафлама рағбатлантириб турилди. Туркфронт кўмондони Михаил Фрунзенинг 1920 йил 3 сентябрдаги буйруғи ҳам фикримизни тасдиқлайди: "Барча озик-овқат захиралари (нон, галла, гуруч, ем-хашак), амир армиясини таъминловчи бекларнинг ҳарбий ва озик-овқат омборлари тезда Туркистон фронти ҳисобига ўтказилсин. Эгалланган қурол-аслаҳа ва бинолар Туркфронт мулки деб эълон қилинсин... Кўлга киритилган Аркдаги барча бойликлар қаттиқ назорат этилсин. Бирорта темир сандиқ ва халталар (коплар) очилмасин. Барча олтин ва қимматбаҳо буюмлар рўйхатга олиниб, муҳрланган ҳолда тезда Самарқанд банкига топширилсин" (ЎзРМДА, 46-ф., 1-рўйхат, 81-иш, 1-бет).

Бухорода қарийб 15 сентябрда давом этган таловларни ўз кўзи билан кўрган Турккомиссия вакили Г.Сафаров эътирофича, "Бухорога келган рус кўшинлари ва кизил гвардиячилар энг аввало талончилик ва зўравонлик билан шугулланди. Улар дуч келган ҳамма нарсани талади" (Г.Сафаров. Колониалная революция (Опыт Туркестана). М., 1921, стр. 80).

Бу воқеаларнинг бевосита гувоҳи бўлган Бухоро босқини раҳбарларидан Г. Зиновев кизил армиянинг очкўзлиги ҳақида Москвага қуйидагича ҳисобот юборган эди: "Уч кунлик таловдан сўнг Эски Бухоро қатта зарар кўрди, амир қалъаси ўмарилди, кўп олтин ўғирланди" ("Навқирон Бухоро". 1992 йил, 14 август).

"Инкилоб"нинг дастлабки кунларидаги талон-тарож натижасида кўлга киритилган бойлик: олтин, қумуш, қимматбаҳо буюмлар ва қоракўлтери қиплари 14 вагонга жойланиб, тўғри Москвага жўнатилди.

Бу бойликлар-қу санокли шахсларга тегишли эди. Кексаларнинг ҳикоя қилишича, Бухоро шаҳри ва бекликлардаги минг-минглаб бадавлат кишиларнинг ота-мерос мулки ҳам шу тариқа ҳаксиз тортиб олинган. Бундан ташқари, Бухоро амири, беклари ва бойларининг мулки маҳсус фармон ҳамда буйруқлар асосида мусодара қилинган.

Гувоҳлар маълумотида қўра, "Амир хазинасини талаш жараёнида кизил аскар ва командирлар олтин қумушлар устида юриб, қадимги қимматбаҳо санъат буюмларини ўғирлаган" ("Вопросы истории", №7, 1993, стр. 51).

ВЧКнинг Туркистондаги вакили Ян Петерс 1920 йил сентябрда Владимир Ленинга қуйидагича ёзма ахборот юборган эди: "Бир неча кун олдин мен Бухоро группасининг собиқ кўмондонини қамокка олдим. Чунки тинтув чоғида ундан бу ерда талаб олинган бир қоп олтин қуймаси, тилла буюмлар, пул ва қумуш топилди. Назаримда, Бухоро юриши юзасидан алоҳида текширув комиссияси ташкил этиб, бу тартибсизликларни аниқлаб чиқиш лозим".

"Бухоро инкилоби"дан бир неча кун ўтгач Москвага жўнаган Туркистон fronti кўмондони поездининг ВЧК ходимлари томонидан тинтув қилиниши ана шу ахборот самараси бўлган дейиш мумкин. Бу масала 1920 йил 25 сентябрида Туркистон Республикаси ҳукумати доираларида ҳам муҳокама қилинган. 1920 йил 7 сентябрда Бухоро Республикаси мулкани ҳисобга олиш ва кўриклаш комиссияси тузилади. Комиссия сентябрнинг бошларида ўз вакиллари Чоржўй, Кармана, Зиёвуддин, Хатирчи, Шахрисабз, Китоб, Термиз, Гузор ва Чирокчига юбориб, қочиб кетган бекларнинг мулкани мусодара қилади (ЎзРМДА, 46-ф., 1-рўйхат, 7-иш, 6-бет).

Шахрисабзни эгаллаган қизил аскарлар у ерда катта миқдордаги олтинни қўлга киритган (Бозёвой пут Туркестанского военного округа. М., 1959, стр. 133). Бундан ташқари, пахта захиралари, жун, ипак, қоракўлтери, қуритилган мевалар ҳам мусодара қилинган. Бухоро чегаралари тўлиқ Россия кўшинлари билан кўрикланиши белгиланган. Хатто махсус буйруқда "Ҳозирги кунларда Бухоронинг ўз кўшинлари бўлмагани сабабли республика чегараларини Россия армияси кўриқлаб туради", дея таъкидланган (ЎзРМДА, 1-рўйхат, 2-иш, 32-бет). Бу, албатта, сиёсий найранг, бошқача айтганда, мустамлақачиликнинг янги кўринишидан бўлак нарса эмас эди.

Шу тариқа Бухоро жаҳондан ажралиб, болшевиклар исқанжасига тушди. Кўз кўриб қулоқ эшитмаган бу "инқилоб" Бухоро халқига катта моддий зиён етказди. Бухоро маънавий жихатдан ҳам бениҳоя зарар кўрди. Айниқса, масжид-мадрасаларнинг вайрон этилиши, бузилмай қолганларининг эса қизил кўшин отхоналарига айлантирилиши, муқаддас қитобларнинг оёқости қилиниши советлар сиёсати аввал-бошданок адолатсизлик асосига қурилганидан далолат беради. Бу тузумнинг бор-йўғи етмиш йилда чок-чоқидан сўқилиб кетгани ҳам ҳаксизликнинг умри қиска экани ҳусусидаги аччик, лекин ҳакқоний ҳулосага олиб келади.

Умар Рашидов,
«Тафаккур» журналининг 2007 йил, 4-сонидан олинди.